

BOZKIR DEVLETLERİNDE VERASET SİSTEMİ VE VERASET SİSTEMİNİN SİYASÎ İSTİKRAR ÜZERİNDEKİ ETKİSİ*

Gökay YAVRUCUK**

Öz: Modern araştırmaların gösterdiği üzere bozkır devletlerinin en büyük zaafı, hanedan içindeki çatışmalardır. Bu çatışmaların arkasındaki esas sebep, her biri ülüş sahibi olan hanedan mensuplarının taht üzerinde hak iddia etmeleridir. Taht üzerindeki hakları ise bir hükümdarın her oğluna varis olma imkânını veren veraset sistemidir. Sistemin doğası gereği taht; babadan oğula, kardeşten kardeşe, amcadan yeğene ve hatta yeğenden amcaya geçebiliyordu. Bazı araştırmacılar, sistemin çok fazla alternatif üretmesinden yola çıkarak bozkır siyaset kültüründe veraset sistemi bulunmadığını düşündüler. Bu çalışmada bozkırlıların bir veraset sistemi geliştirdikleri ve bu sistemin siyasî istikrar üzerinde birincil etki yaptığı fikrinden hareketle sistemin işleyişi araştırılacaktır. Tahtın babadan oğula geçtiği dikey veraset, yalnızca hükümdarın oğullarına iktidar olma fırsatını verdiğinden çatışmayı azaltıyordu. Eğer hükümdar oğullarından birini veliaht atamışsa genellikle hiçbir çatışma görülmüyordu. Tahtın kardeşten kardeşe veya amcadan yeğene geçtiği yatay ve çapraz veraset, bazen kısa vadede çatışmaya yol açmıyordu. Fakat uzun vadede, kuzenler arasında taht kavgası yaşanması kaçınılmazdı. Bütün bu usullerin iç savaşa, bölünmeye, dış müdahaleye kapıyı açmaları veya kapatmaları dolayısıyla istikrar üzerinde birinci derecede etkisi görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Veraset, kurultay, bozkır devletleri, iç savaş, istikrar.

Succession in the Steppe Empires and Its Effect on Stability

Abstract: As modern studies depict, the weak point of steppe empires were power struggles among dynasty members. Behind these power struggles were dynasty members' own legitimacy claims on the throne. Their claims on the throne are based on a succession system that allows each one of the ruler's sons to ascend to the throne. Due to the nature of the system the throne passes on from father to son, among brothers, from uncle to nephew and vice versa. Some scholars argued that the political culture of the steppe produced no succession system, because of its many alternatives. This paper will examine the development of the succession system based on the assumption that steppe people did develop a succession system whose prime impact was to ensure political stability. Vertical succession to the throne from father to son decreased power struggles since it allowed only sons to ascend to the throne. If ruler had designated an heir apparent there was usually no conflict between his sons. On the other hand, horizontal or crosswise succession from brother to brother or uncle to nephew could temporarily cause conflict, however, succession between cousins almost inevitably led to a long term struggle. All these forms of

---

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 03.12.2021 - 14.03.2022

** Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih bölümü doktora öğrencisi. gokayyavrucuk@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1787-6282.

succession had an effect on the stability of the empire allowing or preventing civil wars, division or foreign intervention.

Keywords: Succession, kurultai, steppe empires, civil war, stability.

Giriş

Bozkır imparatorluklarında belirli bir veraset sistemi olup olmadığı konusu, bugün dahi devam eden bir tartışmanın konusudur. Örneğin Sencer Divitçioğlu'na göre Gök Türk Kağanlığı'nda üç veraset sistemi vardı: kang-eçi-atı, eçi-ini, eçi-ini-atı. Bu üç sistem, birbirine girdiğinde kanlı darbeler ve entrikalar görülüyordu. Lin Huiifen'e göre İşbara Kağan'a kadar düzenli işleyen bir veraset sistemi olup bu düzen, sonradan bozulmuştu (Lin, 2014, ss. 59-60). Hayrettin İhsan Erkoç ise veraset sistemi olmadığı kanısındadır (Divitçioğlu, 2000, s. 208; Erkoç, 2008, s. 41). Verasetin bozkır devletlerinde istikrar üzerinde menfi tesir gösterebilen bir sorun olduğu hatta çöküş sebepleri arasında öne çıktığı yönünde görüşler vardır. Lev Nikolayevich Gumilëv; Hunlarda unvanların babadan oğula geçmesinin hâkim boy içinde çıkar grupları oluşmasına, boy yapısının zedelenmesine ve bu yolla da boya dayanan devletin zarar görmesine yol açtığını savundu (Gumilëv, 2013, s. 173). Bahaeddin Ögel de Hun İmparatorluğu'nun M. Ö. 1. yüzyılda bölünmesinin sebeplerinden biri olarak hanedan mensupları arasındaki taht kavgasını göstermiştir (Ögel, 2015, ss. 233-234). Konuralp Ercilasun, biraz farklı olarak, çöküş sebeplerini veraset sistemindeki bozulmada aramıştır (Ercilasun, 2019, ss. 124-127). Lin Gan, Gök Türk Kağanı Taspar'ın bazı hanedan mensuplarına küçük kağan unvanı vermesinin dış müdahalenin ve bölünmenin önünü açtığını öne sürmüştür (Lin, 2014, s. 48). Öyle anlaşılıyor ki bozkır devletlerinin en önemli zaafını hanedan mensupları arasındaki çatışmalar oluşturmuyordu. Ancak alanyazında veraset-istikrar ilişkisi üzerinde bir çalışmanın eksikliği de görülmektedir. Bu çalışmada boylar üstü nitelikteki bozkır devletlerinde veraset sistemi incelenecek, sistemin ve sistemdeki bozulmanın istikrar üzerindeki etkisi örneklerin karşılaştırılmasıyla anlaşılmasına çalışılacaktır.

1. Ülüşler

Bozkır devletlerinde ülke hanedanın ortak malı olduğu için hanedan mensuplarına ülüş dağıtılıyordu¹. Ülüşler, yetiştirilebilen asker sayısına göre büyükten küçüğe sıralanıyordu. En yüksek makamlar, en büyük ülüşlerdi. Düşük makama getirilen/küçük ülüş verilen hanedan mensupları, bu durumdan hoşnutsuzdu. Çünkü iktidar için girişilecek mücadelede, ülüşün büyüklüğünden kuvvet alınıyordu. Michael Drompp, Gök Türklerdeki küçük kağanları

¹ Zeki Velidi Togan, ülüş sistemini feodaliteye benzetmişti (Togan, 1981, s. 285). Hanedan mensuplarının sayısı arttıkça ülüşlerin küçüldüğünü ve ülüş sayısının arttığını tespit etmişti (Togan, 1981, s. 296). Ayrıca bu sistemin Selçuklu Sultanlığı'nda da devam ettiğini göstermişti (Togan, 1981, ss. 203, 211).

incelediği çalışmasında buna dikkat çekerek küçük kağanların hepsinin önceki kağanlardan birinin oğlu olarak tahta aday olduğunu, büyük kağanla rekabet edip bazen savaşa girdiğini göstermiştir (Drompp, 1991, ss. 104-105).

Hun İmparatorluğu'nda kayda geçen sol bilge beyleri (左賢王) Hulugu 狐鹿姑 (Judihou Chanyu 且鞮侯單于 oğlu. HS: 94A: 3778), Xulüquanqu 虛閭權渠 (Hulugu Chanyu oğlu HS: 94A: 3787), Woyanqudi Chanyu'nun 握衍胸鞮 ismi kaydedilmemiş olan oğlu (HS: 94A: 3790), Hutuwusi 呼屠吾斯 (Huhanye'nin abisi. HS: 94B: 3796), Huhanye'nin oğullarından Qiemixu 且麋胥 (HS: 94B: 3807), Qiemoche 且莫車 (HS: 94B: 3809), Nangzhiyasi 囊知牙斯 (HS: 94B: 3809), Yu 輿 (HS: 94B: 3827); Wuzhuliu Chanyu'nun 烏珠留 oğlu Le 樂 (HS: 94B: 3810), Huduershi'nin 呼都而尸 oğulları Wudadihou 烏達鞮侯 (HHS: 89: 2942) ve Punu 蒲奴 (HHS: 89: 2942) olarak görülüyor. Sağ bilge beyleri, Wuwei Chanyu'nun 烏維 kardeşi Goulihu 响犁湖 (SJ: 110: 2916; HS: 94A: 3775), Wuwei Chanyu'nun soyundan gelen Tuqitang 屠耆堂 ve adı kaydedilmemiş olan babası (HS: 94A: 3789), Huhanye'nin bir oğlu Zhulouqutang 銖婁渠堂 (HS: 94B: 3797), diğer oğlu Nangzhiyasi sonradan sol bilge beyi oldu (HS: 94B: 3807), Wuzhuliu Chanyu'nun kardeşi Yu 輿 (HS: 94B: 3810), Wulei Chanyu'nun kardeşi Luhun 盧渾 (HS: 94B: 3827). Sol luli beyleri Laoshang Chanyu 老上 oğlu Yizhixie 伊稚斜 (SJ: 110: 2907; HS: 94A: 3767), Hulugu Chanyu'nun oğlu Huyandi 壺衍鞮 (HS: 94A: 3782) ve adı verilmeyen diğer oğludur (HS: 94A: 3783). Yizhixie Chanyu, M.Ö. 119'da Han ordusuyla yaptığı savaşta muhafızlarıyla birlikte güçlkle kaçabilmişti. O esnada sağ luli beyi, chanyu öldü sanarak kendini chanyu ilan etmiş ancak Yizhixie'nin yeniden ortaya çıkmasından sonra eski görevine geri dönmüştü (SJ: 110: 2910; HS: 94A: 3770). Hulugu Chanyu, ölmek üzereyken kardeşi sağ luli beyini veliaht ilan etmek istemişti (HS: 94A: 3781). Demek ki sağ luli beyi de hanedan mensubuydu. Judihou Chanyu'nun 且鞮侯 küçük oğlunun sol büyük general olduğu biliniyor (HS: 94A: 37778). Judihou Chanyu'nun kendisi de önceden sol büyük duwei idi (SJ: 110: 2917; HS: 94A: 3776). Hulugu Chanyu'nun üvey annesinden olan kardeşi, sol büyük duwei idi (HS: 94A: 3781).

Gök Türk Kağanlığı'nda yabgular, şadlar ve küçük kağanlar üleş sahipleriydi. Şadların 10 bin askeri, yabguların ve küçük kağanların daha fazla askeri vardı. İşbara Kağan, kardeşi Chuluohou'yu (處羅侯) yabgu atamıştı (SS: 84: 1870-1871; Liu, 2011, s. 79). Chuluohou da tahta çıktığı zaman İşbara'nın oğlu Yongyulü'yü (雍虞閭) yabgu yapmıştı (SS: 84: 1870-1871; Liu, 2011, s. 80). *Jiu Tangshu*'ya göre Batı Gök Türklerinden Si Yabgu (肆葉護), önceki kağanlardan birinin oğluydu (JTS: 194B: 5182; Chavannes, 2013, s. 55). Ashina Mishe'nin (阿史那彌射) unvanı da Bağatur Yabgu (莫賀咄葉護) idi (Erkoç,

2008, ss. 104). İleriş Kağan, kardeşi Duoxifu'yu (咄悉匐) yabgu atamıştı (Erkoç, 2008, s. 107). İşbara Kağan, tahtı Anluo'dan (菴羅) devraldığında Anluo, kendini ikinci kağan (第二可汗) ilan etti. Mukan'ın kağanlığı iki kez engellenen oğlu Daluobian'ın (大邏便) sitemi üzerine ona apa kağan (阿波可汗) unvanı verildi (SS: 84: 1865; Liu, 2011, s. 66). Aynı dönemde bir başka hanedan mensubu olan Tanhan da (貪汗) kağan unvanını kullanıyordu (SS: 84: 1868; Liu, 2011, s. 73). Rangan da (染干) Tuli Kağan (突利可汗) unvanını kullanıyordu (SS: 84: 1872; Liu, 2011, s. 83). İllig Kağan, tahta çıktığında yeğeni Shenbobi'yi (什鉢苾) Tuli Kağan yaptı (JTS: 194A: 5160; Liu, 2011, ss. 195-196; Togan, Kara ve Baysal, 2006, s. 22). Chebi, nesillerdir korunan bir küçük kağan unvanını devralmıştı (JTS: 194A: 5165; Liu, 2011, s. 207; Togan, Kara ve Baysal, 2006, s. 30). Kapgan Kağan, 699'da oğlunu küçük kağan yapmıştı (JTS: 194A: 5169-5170; Liu, 2011, s. 226; Togan, Kara ve Baysal, 2006, ss. 42-43). Batı Gök Türklerinden Tong Yabgu Kağan'ın amcası Moheduohou Quli Qipi Kağan (莫賀咄侯屈利俟毗可汗) önceden küçük kağandı (JTS: 194B: 5182; Chavannes, 2013, s. 55). İşbara Yiligulu Mohe Şad, İşbara Kağan (伊利俱盧設莫何沙鉢略可汗) unvanıyla anıldı. Muhtemelen önceden şad idi (SS: 84: 1865; Liu, 2011, s. 66). Amcasının oğlu da Diqin Şad (地勤察) idi (SS: 84: 1868; Liu, 2011, s. 73). Shibi Kağan'ın kardeşi Silifu Şad (俟利弗設) idi (JTS: 194A: 5154; Liu, 2011, s. 179; Togan, Kara ve Baysal, 2006, s. 5). Chuluo'nun oğlu Aoshe Şad (奧射設), kardeşi Börü Şad (步利設) idi (JTS: 194A: 5154; Liu, 2011, s. 180; Togan, Kara ve Baysal, 2006, s. 5; JTS: 194A: 5154; Liu, 2011, s. 181; Togan, Kara ve Baysal, ss. 5-6). İllig Kağan, Qimin'in 3. oğlu olup önceden Bağatur Şad (莫賀咄設) idi (JTS: 194A: 5155; Liu, 2011, s. 181; Togan, Kara ve Baysal, 2006, s. 6). İllig Kağan'ın yeğeni Sunishi, İşbara Şad idi (Liu, 2011, s. 193). Shibi Kağan, oğlu Shenbobi'yi (什鉢苾) Nibu Şad (泥步設) atamıştı (JTS: 194A: 5160; Liu, 2011, ss. 195-196; Togan, Kara ve Baysal, 2006, s. 22). *Jiu Tangshu*'ya göre Kapgan Kağan, kardeşi Duoxifu'yu (咄悉匐) sol kanat şadı (左廂察/tölis şad), yeğeni Bilge'yi sağ kanat şadı (右廂察/tarduş şad) yapmıştı (JTS: 194A: 5169-5170; Liu, 2011, s. 226; Togan, Kara ve Baysal, 2006, ss. 42-43). Bilge Kağan da kendi yazıtında bunu doğrulamaktadır. Kendisi tahta çıktığında da kardeşi Köl Tigin'i sol kanat şadı yani tölis şad yapmıştı (JTS: 194A: 5173; Liu, 2011, s. 239; Togan, Kara ve Baysal, 2006, s. 51). Ashina Simo (阿史那思摩), Türk'e değil Soğd'a benzediği için şad yapılmamıştı (JTS: 194A: 5163; Liu, 2011, s. 203; Togan, Kara ve Baysal, 2006, s. 30).

Kısa süren Xueyantuo (薛延陀) Kağanlığı'nda kağanın oğlu tarduş şad (大度設) idi. Uygur Kağanlığı'nda kağanın oğlu ve varisi, Tay Bilge Tutuk Yabgu idi (JTS: 195: 5198; Mackerras, 1972, s. 56). Bayan Çor; büyük oğlunu tarduş

yabgu, küçük oğlunu tölis şad tayin etti. Cengiz, dört oğlunun her birine birer ulus vermişti. Sınırlar genişledikçe sonraki kağanlar da bunu devam ettirdi. Öyle ki Cüveynî, Moğol İmparatorluğu'nda ülkenin hanedanın ortak malı olduğunu iddia ederek buna kanıt olarak Mengü Kağan'ın kardeşlerine ulus dağıtmasını gösterir (Cüveynî, 2013, s. 95; Juvaini, 1958, s. 42).

2. Veliht Atama ve Kurultay

Hükümdar, hayattayken veliaht atayabiliyordu. Bunu veliahtlık makamına atama yaparak veya söz ile yapabiliyordu. Veliht makamı, en büyük ülüştü. Çünkü ülüşler, gerek kurultayda gerekse taht kavgasında güç kaynağı oluyordu. Hun İmparatorluğu'nda sol bilge beyliği (左賢王) veliaht makamıydı (SJ: 110: 2892; HS: 94A: 3751; Onat, Orsoy ve Ercilasun, 2004, s. 8; Otkan, 2018, s. 67; Ercilasun, 2019, ss. 126 ve 208; Gumilëv, 2013, s. 90). Gök Türk ve Uygur kağanlıklarında veliaht makamı, tarduş şad veya yabgu idi. Mukan Kağan, ölmeden önce oğlunun değil, kardeşi Taspar'ın tahta geçirilmesini vasiyet etmişti (SS: 84: 1864; Liu, 2011, s. 64). İşbara Kağan da kendi oğlunu çekingen bulduğu için kardeşi Chuluohou'yu yabgu tayin etmişti (SS: 84: 1870-1871; Liu, 2011, s. 79). Daha sonra Chuluohou, yeğeni Yongyulü'yü yabgu yaptı. Cengiz Kağan, yaşlandığı ve artık varisini seçmesi gerektiği hatırlatıldığında oğullarını toplamıştı ve müzakere ederek onları Ögeday'ın, tahtı miras almasına ikna etmişti (Temir, 2016, ss. 174-181).

Bozkır geleneğinde veliahtın dahi kurultaydan onay alması gerekiyordu. Cengiz'in ölümünden sonraki yıl (1228), Kerulen nehri üzerindeki Kode'u adasındaki kurultayda Cengiz'in vasiyetine uygun olarak Ögeday seçildi (Temir, 2016, ss. 190-191). *Tarih-i Cihangüşa*'ya göre Güyük; akıllı, bilgili ve yiğit biriydi. Ayrıca kardeşlerinin aksine yaşça büyük ve tecrübeli olduğu için kurultayın onayını almıştı (Cüveynî, 2013, s. 235; Juvaini, 1958, s. 251). Wushilu Chanyu (烏師廬單于), çocuk yaşta tahta çıkmış ve 3 yıl sonra da ölmüştü. Kurultayda Chanyu'nun oğlu henüz bebek olduğundan amcası Goulihu'nun tahta çıkması uygun görülmüştü (SJ: 110: 2916; HS: 94A: 3776). Judihou Chanyu öldüğünde sol bilge beyi (veliaht) olan oğlu, kurultaya katılmadığı için kardeşi chanyu seçildi. Kardeşinin çağrısıyla sonradan gelip Hulugu Chanyu unvanıyla tahta çıktı (HS: 94A: 3778). Rouranların (柔然) ilk kağanı Shelun (社崙) öldüğünde oğlu küçük olduğundan kurultayda kardeşi Hulü'nün (斛律) kağan olmasına karar verildi (WS: 103: 2291). Mukan Kağan, bir cariyeden doğan oğlu Daluobian'ın (大邏便) kağan olmasını istemediğinden Taspar'ı varis göstermişti. Taspar öldüğünde kurultay, Daluobian'ın kağanlığını onaylamaya yakındı. Shetu (攝圖), onun yerine Taspar'ın asil bir kadından doğmuş oğlu Anluo'nun kağan yapılmasını önermiş ve kurultayda karar değişmişti (SS: 84: 1865). 795'te Uygur kağanı Kutlug Bilge Kağan, veliaht bırakmadan öldüğünde kurultay toplanıp öksüz kaldığında kağan tarafından

evlat edinilmiş olan Ediz (趺跌) boyundan Kutlug'u (骨咄祿) kağan seçmişti (XTS: 217A: 6126; Mackerras, 1972, ss. 107, 109).

Kurultayın geleneklere uygun olmayan bir şekilde toplanıp hükümdar seçmesi, az da olsa rastlanan bir durumdur. Xulüquanqu Chanyu, başa geçtiğinde sol büyük qiuqu'nun (左大且渠) kızı zhuanqu yanzhi'yi (顛渠闕氏) eş olarak almayı cariyeye durumuna düşürmüştü. 9 yıl sonra chanyu ölmek üzereyken küçük düşürülmüş olan kadın, kardeşiyle birlikte hazırladığı planla -usulünce bir kurultay yapılmadan- sağ bilge beyi Tuqitang'ı Woyanqudi Chanyu adıyla tahta çıkardı (HS: 94A: 3789). Güyük Kağan öldüğünde kurultay, Kerulen'den uzakta, Batu'nun kontrolünde toplandı. Güyük'ün hatunu Oğul Kaymış ve oğulları, Batu ile çekişme durumunda olduklarından kurultaya katılmadılar. Timur Noyan'a vekalet verdiler. Mengü, kağan kaldırıldığında ise itiraz ettiler (Cüveynî, 2013, s. 243). Bu sebeple kurultay, yeniden toplandı. Ağırdan alarak herkesi beklettikleri hâlde sonunda Mengü'yü tanımak zorunda kaldılar (Cüveynî, 2013, s. 244).

3. Dikey Veraset

Dikey veraset, hükümdarlığın babadan oğula geçmesini ifade eder. Nesiller geçtikçe hanedan mensuplarının sayısının artmasına ve hanedanın dallanmasına rağmen hükümdarlığın tek bir daldan devam etmesinin birtakım faydaları vardır. Kardeşler ve kuzenler arasındaki taht kavgalarına imkân vermediğinden istikrar sağlar. Ayrıca sadece hükümdarın oğulları, tahta aday oldukları için belirsizliği ve çekişmeleri sınırladığından öngörülebilir bir siyasî ortam oluşturur.

Modu Chanyu'nun (冒頓) tahta çıkışından Yizhixie'nin tahtı gasp edişine kadar geçen 83 yılda toplamda 3 kişi chanyu oldu ve hiçbir taht kavgası yaşanmadı. Onca yılın istikrarlı geçmesinde chanyuların uzun ömürlü olmaları da doğrudan etkili olmuştur. Çünkü dikey verasetin en kırılgan olduğu husus, hükümdarın yetişkin varis bırakmadan ölmesidir. Ardından yatay veraset yani tahtın kardeşten kardeşe geçmesi görülebilir. Böylece dikey veraset, kalıcı olarak bozulabiliyordu. Yizhixie, tahtı zorla ele geçirdiyse de istikrarı devam ettirebildi. Çünkü 13 yıl tahtta kaldı ve yerini 9 yıl hüküm sürecek oğlu Wuwei aldı. Dikey veraset, Wuwei'nin küçük yaştaki oğlu Wushilu'nun tahta çıkıp sadece 3 yıl sonra ölmesiyle bozuldu. Önce büyük amcası Goulihu, onun 1 yıl sonra ölmesi üzerine diğer amca Judihou tahta çıkarıldı (SJ: 110: 2916; HS: 94A: 3775-3776; Otkan, 2018, s. 90; Onat, Orsoy ve Ercilasun, 2004, ss. 34-35). Bu şekilde yatay verasetin önü kesin olarak açılmış oldu çünkü Yizhixie'nin aksine Goulihu ve Judihou, tahtı zorla değil kurultay onayıyla devraldılar.

Rouran Kağanlığı'nda taht, iç savaş durumu olmadıkça hep babadan oğula geçti. Oysa ilk kağan Shelun'dan sonraki üç kağanın hiçbiri dikey verasetle gelmemişti. Shelun öldüğünde kardeşi Hulü, tahta çıkarıldı çünkü Shelun'un oğlu küçüktü (WS: 103: 2291). Kağanlığın tek yatay veraset örneği de bu oldu.

Hulü'nün abisinin oğlu Buluzhen (步鹿真), darbe yaparak onu öldürüp tahta çıktı (WS: 103: 2292). Ancak rakip gördüğü Datan (大檀), onu öldürerek tahtı ele geçirdi (WS: 103: 2292; Kırilen, 2016, ss. 139-140). Bu tarihten sonra tam 78 yıl, dikey veraset sorunsuzca işledi. Sistemi bozan oldukça önemli bir durum oldu. Doulun Kağan, fevri idam kararları vermekle kalmayıp Gaoche (高車) boylarından Hulülerin beyi olan Afuzhiluo'nun (阿伏至羅) isyan etmesine yol açmış; üstelik ona defalarca yenilmişti. Kötü gidişatı gören devlet adamları, onu öldürüp amcası Nagai'yi (那蓋) tahta çıkardılar (WS: 103: 2296). Nagai'den sonra dikey veraset, bir başka ilginç olaya kadar yeniden işleyebildi. 508'de tahta çıkan Chounu'nun (醜奴) oğlu Zhuhui kayb olduğunda onu “gökten indirerek” geri getiren Diwan (地萬) adlı şaman kadın, kağan üzerinde müthiş bir tesir sahibi olmuştu. Sonradan Zuhui (祖惠) büyüdüğünde esasen Diwan'ın kendisini kaçırmış olduğunu söyleyince Diwan, kağanı onu öldürmeye dahi ikna edebilmişti. O esnada Afuzhiluo, bir kez daha ortaya çıkarak bazı Rouran topraklarını işgal etti. Yenilen Chounu, savaştan döndüğünde devlet adamları onu öldürerek kardeşi Anagui'yi tahta çıkardı (WS: 103: 2298; Kırilen, 2016, ss. 166-168).

Gök Türk ve Uygur kağanlıklarında hiçbir zaman dikey veraset sistemi uygulanamadı. Moğol İmparatorluğu'nda ise Cengiz'den sonra Ögeday ve Güyük, dikey verasetle tahta çıktılar.

4. Yatay ve Çapraz Veraset

Yatay veraset, tahtın bir kardeşten diğerine intikal etmesini, çapraz veraset ise amcadan yeğene yahut yeğenden amcaya geçmesini ifade etmek kaydıyla hükümdarın geride yetişkin varis bırakmadan öldüğü durumlar haricinde yatay ve çapraz veraset; hanedan mensupları arasında çekişmeye, düşmanlığa ve nihayet devletin bölünmesine yol açan bir sorun oluyordu. 585'te ölen İşbara Kağan, oğlu Yongyulü'nün çekingen olması sebebiyle kardeşi Chuluohou'yu varis göstermişti. Chuluohou, yatay verasetin iç çatışmaya ve bölünmeye yol açtığını düşündüğünden başta bunu şu sözlerle reddetti: “Mukan Kağan'dan beri kardeşi abisine, gayrimeşru oğlu meşru olana tercih ettik. Atalarımızın töresine karşı geldik. Birbirimize saygımız kalmadı. Sen tahta çıkmalısın, ben önünde tereddütsüz eğilmeliyim” (SS: 84: 1870; Liu, 2011, ss. 79-80). Neticede Yongyulu amcasını tahta çıkmaya ikna etti ama Chuluohou'nun sözleri, bozkır geleneğinde kurallı verasetin dikey veraset olduğunu, yatay ve çapraz verasetin uzun vadeli etkilerini ilk ağızdan açıklayan bir vesika olarak kaldı.

Yetişkin varisin olmadığı durumlarda tahtın kardeşe veya amcaya geçmesi, kaçınılmaz ve kısa vadede makul bir çözüm oluyordu. Wuhsilu öldüğünde oğlu küçük olduğundan amcası Goulihu, o da 1 yıl sonra ölünce kardeşi Judihou, tahta çıkarıldı (SJ: 110: 2916; HS: 94A: 3775-3776; Onat, Orsoy ve Ercilasun,

2004, ss. 34-35). Shelun öldüğünde oğlu küçük olduğundan kardeşi Hulü, tahta çıkarıldı (WS: 103: 2291). Bumin'den sonra tahta çıkan oğlu Keluo (科羅), kısa süre sonra ölünce diğer kardeşi Mukan tahta çıkarıldı (ZS: 50: 909; Liu, 2011, s. 19). Bunlar, Hayrettin İhsan Erkoç'un işaret ettiği gibi çocuk yaşta tahta çıkmanın uygun bulunmamasıyla ilişkili olup makul tercihlerdir (2008, s. 38). Çünkü çocuk hükümdar, büyüyene kadar iktidarını annesi ve bakanlar kullanıyor ve genellikle sorumluluktan uzak şekilde, kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettiklerinden yeni sorunlar yaratıyorlardı. M.Ö. 105'te Wuwei Chanyu öldüğünde yerini alan oğlu Wushilu'nun yaşı küçük olduğundan Çinliler ondan Çocuk Chanyu diye bahseder. Kayıtlara göre öfkeli bir tabiatı olan Wushilu, savaşı ve öldürmeyi çok seviyordu. Sol büyük duwei'si, chanyunun bu durumundan yılmış ve Han Hanedanı ile iş birliği yaparak onu öldürmek istemiş ama başarısız olmuştu (SJ: 110: 2914; HS: 94A: 3775; Otkan, 2018, ss. 88-89; Onat, Orsoy ve Ercilasun, 2004, ss. 33-34). MÖ 85'te küçük yaşta tahta çıkan Huyandi Chanyu'nun annesinin kötü kararları sebebiyle ülke karışmış ve halk, Han ordularının saldırmasından korkmuştu. Wei Lü'nün (衛律) şehir kurup erzak depolayarak önlem alma girişimi ise şehri koruyamayacaklarını anlamaları üzerine yüzlerce hendek kazılıp binlerce ağaç kesildikten sonra durdurulmuştu (HS: 94A: 3782). Oysa Hulugu Chanyu ölmek üzereyken "Benim oğlum küçüktür, devleti yönetemez. Yerimi kardeşim alsın" diye vasiyet etmişti. Yanzhi ve çevresindekiler, bu vasiyeti saklamışlardı (HS: 94A: 3781-3782). Chanyunun vasiyeti, verasetin öncelikle babadan oğula doğru işleminin tercih edildiğini düşündürüyor. Wushilu Chanyu öldüğünde oğlu küçük olduğu için kardeşinin tahta geçirilmesi de öncelikle dikey verasetin tercih edildiğini gösteriyor. Hunlar, bu tecrübelerden ders çıkarmış gibi görünüyor. Huhanye Chanyu, Huyan Beyi'nin (呼衍王) iki kızını almıştı. Bunlardan biri, zhuanqu yanzhi idi ve onun doğurduğu oğullar daha asildi. MÖ 31'de Huhanye ölmeden önce zhuanqu yanzhiden doğan Qiemoche'yi yaşı küçük olduğu halde varis yapmak istemişti. Zhuanqu yanzhi, oğlunun yaşının küçük olmasından dolayı devlet adamlarına söz geçiremeyeceğinden endişelenerek ablasının yetişkin yaşa gelmiş oğlu Diaotaomogao'nun (雕陶莫皋) tahta çıkarılmasını önermişti. Ablasıyla bir aile olduklarını, çocukları arasında da ayırım yapmadıklarını yani iktidar kavgası yapmayacaklarını vurgulamıştı. Huhanye, Qiemoche'nin bakanların yardımıyla işleri yürütebileceğini, sırf yaşı büyük diye daha düşük konumdaki abisini tahta çıkarmanın da başka türlü sorunlar yaratacağını söylemişti. Çözümü, Diaotaomogao'nun kardeşi büyüdüğünde tahtı devretmesi şartıyla varis yapılmasında buldular (HS: 94B: 3806-3807). Bilge Kağan öldüğünde yerini oğlu Yiran Kağan (伊然) aldı. O da kısa sürede ölünce yaşı küçük olmasına rağmen Dengli Kağan tahta çıkarıldı. Tonyukuk'un kızı olan annesi Yusi Tarkan'la ilişkisi vardı ve devlet işlerine müdahil oluyordu. Onun eylemlerinin

neticesi olarak Bilge'nin iki kardeşinden biri olan sol şadı, tuzak kurup öldürdüler. Bunun üzerine diğer kardeş olan sağ şad, Dengli Kağan'a saldırıp onu öldürerek kendini Ozmiş Kağan ilan etti (JTS: 194A: 5177-5178; Togan, Kara ve Baysal, 2006, s. 61). Böylece Gök Türk Kağanlığı'nın çöküş süreci başladı. Ögeday öldükten sonra eşi Töregene Hatun, Moğol beylerinden kurultay yapıncaya kadar vekâlet aldı. Hatunun kağanın maiyetine karşı önceden gelen bir kını vardı. Gücü eline geçirdiğinde Sahip Yalavaç ve Cinkay'ı ortadan kaldırmak istedi (Cüveynî, 2013, ss. 228-229; Juvaini, 1958, ss. 240-241). Töregene, düzeni öyle bozmuştu ki kurultay daveti gönderdiğinde Güyük dahi icabet etmedi (Cüveynî, 2013, s. 230; Juvaini, 1958, s. 244).

Hükümdarın, kardeşini varis göstermesinin oğlunun yaşından başka sebepleri de olabiliyordu. Huhanye'nin evlendiği Çinli prenses Wang Zhaojun'un oğullarından hiçbiri tahta çıkarılmamış, Huhanye onları aday göstermeyi bile düşünmemişti. Huhanye'nin oğulları, birbiri ardına tahtı devralırken Wang Zhaojun'un oğulları, hep dışarıda bırakılmıştı. Bir süre sonra oğullarını tahta çıkarmaktan umudunu yitiren prenses, Han imparatoruna mektup yazarak Çin'e geri dönmek istemişti. Mukan Kağan, *Suishu*'ya göre gelenekleri bozarak oğlu Daluobian'ı değil kardeşi Taspar'ı varis yapmıştı. Taspar dahi ölmek üzereyken oğlu Anluo'ya tahtı bırakırken Mukan'ın Daluobian'ı varis yapmadığını hatırlatmış, ona karşı dikkatli olmasını öğütlemişti (Liu, 2011, ss. 64-66). Daha önce de değinildiği üzere İşbara Kağan, oğlu Yongyulü çok çekingen olduğu için kardeşinin tahta çıkmasını istemişti. Bundan uzun vadede pek büyük bir sorun çıkmadı ama İşbara'nın tahta çıkışı, bir bölünme sürecine yol açmıştı. Chuluohou'nun daha önce aktarılmış olan sözlerinde “gayrimeşru olanı meşru olana tercih etmek” ile kastettiği Daluobian olabilir. Cariyeden doğduğu için kağan olamayan Daluobian, batı kağanı Tardu'nun yardımıyla İşbara'yı devirmeye çalışmıştı. Türkler kendi aralarında yaptıkları savaşlarla gittikçe zayıflamış; İşbara Kağan, Sui imparatorunun himayesini istemek zorunda kalmıştı. *Jiu Tangshu*'ya göre Ashina Simo, Türk'ten çok Soğd'a benzediği için yani etnik kökeni şüpheli bulunduğu için kağan yapılmamıştı.

Yatay veya çapraz veraset, kötü yönetim karşısında devlet adamlarının gösterdiği tepki halinde de zuhur edebiliyordu. Sol büyük duwei'nin Wushilu'yu öldürmek istemesi, bu türden bir girişim sayılabilir (SJ: 110: 2914; HS: 94A: 3775; Otkan, 2018, ss. 88-89; Onat, Orsoy ve Ercilasun, 2004, ss. 33-34). Douhun Kağan'ın devlet adamlarınca öldürülüp Nagai'nin tahta davet edilmesi de (WS: 103: 2296), Chouun'un öldürülüp Anagui'nin tahta çıkarılması da bu türdendir (WS: 103: 2298; Kırilen, 2016, ss. 166-168). Tun Bağa Tarkan², Alp Külüg Bilge Kağan'a ve Soğd danışmanlarına menfi gözle bakan devlet adamlarını kendi tarafına çekerek kağanı öldürüp, Alp Kutlug

² Tun Bağa Tarkan bazı kaynaklara göre Böğü Kağan'ın dayısı, bazılarına göre ise üvey kardeşidir. Bk. (Almas, 2013, s. 144).

Bilge Kağan adıyla tahta çıktı (JTS: 195: 5208; XTS: 217A: 6121; Mackerras, 1972, ss. 779-780). Woyanqudi'nin tahta çıkarılışı, yanzhi ve kardeşinin başında olduğu bir grup devlet adamının ölen chanyunun vasiyetini saklamasının sonucuydu (HS: 94A: 3789). Güyük Kağan'ın ölmesinden sonra bilhassa Batu etrafında birleşenler, Güyük'ün hatunu ve oğulları karşısında Mengü'yü destekleyerek çapraz verasete, tahtın amcaoğluna geçmesine yol açtılar. Güyük'ün oğulları Hoca ve Naku, Mengü'nün kağan kaldırıldığı kurultay şölenlerle devam ederken suikast düzenlemeyi denediler fakat tesadüf eseri olarak plan, açığa çıktı (Jackson, 2010, ss. 168-169). Sebebi belirtilmemiş olmakla birlikte Batı Gök Türk hükümdarı Si Yabgu Kağan, Nushibilerin liderlerinin kurduğu komployla devrildi ve Nishu (泥孰), tahta çıkarıldı (JTS: 194B: 5183; XTS: 215B: 6058; Chavannes, 2013, s. 56).

Yatay verasetin en uç örneği olarak Huhanye Chanyu'nun ardından tam 77 yıl boyunca yatay veraset işledi. Yani sırayla Huhanye'nin 6 oğlu tahta çıktı (Ercilasun, 2019, ss. 211-212). Bu süre zarfında bir iç savaş görülmemiş olması, son derece ilginç bir durumdur. Çünkü yatay ve çapraz veraset, tahtın meşru taliplerinin yani her biri hükümdar oğlu olanların sayısının artmasına, amcaoğulları arasında bir çatışma ve rekabet olmasına yol açar. Huhanye'nin ardından başlayan yatay verasetin çatıştırmacı etkisi, Huhanye'nin torunu Yu'nun Wudadihou Chanyu adıyla tahta geçtikten sonra rakiplerini ortadan kaldırmaya girişmesinde belirdi. Bu açıdan yatay verasetin uzun süre sorunsuz işlemesi, esasen kaçınılmaz taht kavgasının ötelenmesinden ibaret görülebilir.

5. Veraset-İstikrar İlişkisi

Bozkır devletinin kuruluş süreci; bir lider etrafında birleşmeyi, fetihleri ve kurumlaşmayı içeren uzun bir süreçtir. Liderliğin istikrarlı bir şekilde yürütülmesi gerekir. Kurucu lider, süreç tamamlanmadan ölürse verasetin sorunsuz işlemesi önemlidir. Bumin, kağanlığını kurduktan çok kısa bir süre sonra öldü. Tahta geçen oğlu, Keluo Kağan da kısa sürede öldü. Buna karşın bir iktidar savaşı ve otorite boşluğu olmaksızın Mukan Kağan'ın tahta geçmesi, kuruluş sürecinin sekteye uğramasını önledi. İleriş Kağan da benzer bir şekilde kağanlığı yeniden kurduktan kısa bir süre sonra öldü. Fakat Kapgan Kağan, tahtı sorunsuz bir şekilde devralarak kuruluş sürecini sürdürdü. Cengiz Kağan zaten devleşmiş olan imparatorluğunu oğullarına bizzat paylaştırmış, varisini seçmiş ve diğer oğullarının da rıza göstermelerini sağlamıştı. Kuruluş sürecinde görülen taht kavgaları, hızlı bir dağılmaya yol açabiliyordu. Tanshihuai (檀石槐) öldükten sonra oğlu Helian (和連), düzeni sürdüremediği için bağlı boyların yarısı ayrıldı. Helian, Beidi'de yapılan bir savaşta ölünce iki oğlu Kuitou ve Qianman arasında taht kavgası başladı ve daha fazla boyun devletten ayrılmasına yol açtı (HHS: 90: 2994). Xueyantuo (薛延陀) Kağanlığı'nın kurucusu Yinan (夷男), 646'da öldükten sonra devleti ikiye bölündü. Yemang,

Tulishi (突利失) Kağan adıyla doğu tarafını aldı. Yeğenin oğlu Si Yabgu (肆葉護) Kağan ise batı tarafını yönetti. Tulishi'nin Tang himayesine girmek istemesi üzerine devlet adamları onun öldürülmesini sağlayarak bütün Xueyantuoları Si Yabgu Kağan idaresinde birleştirdiler. Fakat o da önemli bakanları öldürterek yeni huzursuzluklara yol açtı. Bağlı boyların ayrılması neticesinde tek başına kaldı. Duomozhi'nin (咄摩支) Xueyantuoları tekrar birleştirme denemesi de Tang Hanedanı'nın engellemesiyle karşılaştı ve kağanlık dağıldı (JTS: 199B: 5348). 647'de, Yinan'ın ölümünden sadece bir yıl sonra Uygur, Bayırku, Tongra, Bugut, Duolange, Sijie, Ediz, Qibi, Diejie, Hun, Huxue dahil 11 boy, Tang Taizong'a "Yantuo kağanı büyük devlet yönetmeyi beceremedi, boylar dağıldı" şeklinde mesaj göndererek taht kavgasının bozkırda yarattığı bezginliği anlatmışlardı (Ekrem, 2015, ss. 202-203).

Veraset sisteminin oturtulamaması, taht kavgalarının sıklaşmasına bağlı iç huzursuzluğun devleti istikrarsızlaştırmasına yol açıyordu. Rouran Kağanlığı kurulduktan sonra veraset ancak Shelun'un üvey babası Datun'dan sonra oğlu Wuti'nin tahta çıkmasıyla düzene girdi. Hulü, abisinin oğlu Buluzhen tarafından kurulan bir komplo sonucu öldürüldü ve Buluzhen tahta çıktı. O da Datun'ı rakip olarak görmüş ve öldürmek istemişti. Beklediğinin aksine Datun, onu öldürdü ve tahta çıktı. Batı Gök Türk Kağanlığı'nda veraset, hiçbir zaman düzene giremedi. Taht; kardeşten kardeşe, yeğenden amcaya, amcadan yeğene geçti. Ek olarak, hanedanın farklı dallarından kimseler günün şartlarından istifade ederek kağanlık iddia edebildiler. Hanedanın iki farklı dalından Batı Gök Türk kağanları çıktı. İstemi'nin oğlu Tardu ve onun ardılları bir dalı oluştururken, Mukan'ın oğlu Daluobian ve ardılları diğer dalı oluşturdu. Tardu'nun 603'te Tiele boylarının isyanıyla devrilip tarih sahnesinden çekilmesinden sonra Daluobian'ın torunu Chuluo, kağan oldu. 611'de Chuluo, Sui Hanedanı'na sığınırken Tardu'nun torunu Shegui, kağanlığı ele geçirdi. Bu şekilde kağanlık, Tardu soyunda kalmış olmakla birlikte bir veraset düzeni oluşmadı. Shegui'den sonra kardeşi Tong Yabgu, tahta çıktı. Halkı huzursuz eden idare anlayışıyla yarattığı karşıtlık neticesinde amcası Moheduo, onu devirdi. Moheduo'dan sonra ise Tong Yabgu Kağan'ın oğlu Si Yabgu, tahta çıktı. Onu da devlet adamları devirerek yerine Moheduo'nun oğlu Nishu'yu tahta çıkardılar. Bir süre sonra ülke, Nishu ve Dielishi arasında ikiye bölündü.

Yatay veraset, taht üzerinde denk düzeyde hak sahibi olan aday sayısını arttırdığından bölünme riski taşıyordu. Geçmişte yatay veraset örnekleri varsa bir hükümdar öldüğünde onun oğullarının yanı sıra kardeşleri de taht üzerinde hak iddia edebiliyorlardı. Huhanye Chanyu öldükten sonra 77 yıl boyunca 6 oğlunun sırayla tahta çıkmış olması, önünde sonunda amcaoğulları arasında bir taht kavgası olacağını haber veriyordu. Huhanye'nin tahta çıkan son oğlu Yu (Huduershi Daogao Ruodi Chanyu), sol luli beyine, rakip olarak gördüğü sol bilge beyine saldırmamasını emretmişti. Ayrıca sol bilge beyinin oğlu Zhiyasi'yi

öldürmüştü. Bunun ardından Bi, taht üzerinde hak iddia ettiğini açıklayan bir mektup yazarak chanyu'ya gönderdi. Chanyu öldükten sonra oğlu, sol bilge beyi Wudadihou Chanyu tahta çıktı. Onun da kısa sürede ölmesi üzerine Huduershi Chanyu'nun diğer oğlu Punu, tahta çıktı. Wuzhuliu Chanyu'nun oğlu olan Bi, derhal Han Hanedanı ile gizli temas kurdu. Bu temas açığa çıktıktan sonra chanyu, onu kurultaya katılmak üzere Longcheng'e ulaştığında ele geçirip öldürmeyi planladı. Bi, bunu öğrenerek erken davrandı ve kendini II. Huhanye Chanyu ilan ederek Han Hanedanı'na sığındı. Böylece Hun İmparatorluğu, MS 48'de ikinci kez ve kalıcı olarak bölündü (HHS: 87: 2942). Gök Türk Kağanlığı'nın bölünme sürecinde de verasete dair bir çatışmanın etkisini görüyoruz. Mukan'dan sonra vasiyeti üzerine oğlu Daluobian yok sayılarak kardeşi Taspar, tahta çıkarılmıştı. Taspar'dan sonra Daluobian, kağan kaldırılacakken amcası Shetu'nun müdahalesi neticesinde Taspar'ın oğlu Anluo, kağan oldu. Daluobian'ın tehditleri üzerine toplanan ikinci kurultayda Shetu, İşbara Kağan olarak tahta çıkarıldı. Mukan'dan sonra kardeşi Taspar, tahta geçtiğine göre diğer kardeşi Shetu'nun da tahta geçebilmesi olağandı. İlteriş Kağan öldüğünde oğlu Bilge, henüz 8 yaşında olduğundan tahta İlteriş'in kardeşi Böğü/Kapgan geçti. Kapgan'ın yeğeni Bilge'yi değil, oğlu İnel'i varis ataması her biri kağan oğlu olan kuzenler arasında taht kavgasını başlattı (JTS: 194A: 5174). Bilge Kağan Yazıtı incelendiğinde Bilge'nin, amcasını kendisi yetişkin oluncaya kadar tahta sahip çıkacak bir emanetçi gibi gördüğü anlaşılıyor. Bilge, kendi meşruiyetini babasının meşruiyetiyle aynı şekilde ilahî temel üzerine kurmuştu³. Amcasının tahta çıkışını ise bu temelden yoksun şekilde, kendisi 8 yaşında olduğu için törenin gereği olarak açıklamıştı (Thomsen, 2011, ss. 136-139; Tekin, 1998, ss. 66-67; Ergin, 2012, ss. 38-39). Amcasının kağanlığı süresince yaptığı işleri, kendisiyle birlikte yaptığını yazdı. Bütün bunların ardından tahtın ona değil İnel'e bırakılması, Bilge açısından kabul edilebilir değildi. Aslında Böğü Kağan unvanını kullanan amcasından Kapgan Kağan diye bahsetti. Böylece evvelce düşük bir meşruiyet atfettiği amcasını tümünden gayrimeşru saydığı gibi taht için mücadeleye girdiği kuzeni İnel'den hiçbir şekilde bahsetmedi. Bu olayda yatay veraset açısından çarpıcı olan bir başka unsur, Köl Tigin'in kardeşi Bilge'nin tahta çıkmasını koşulsuz desteklemiş olmasıdır (JTS: 194A: 3173).

Veraset konusundaki anlaşmazlıklar ve hoşnutsuzluklar, gadre uğradığını düşünen hanedan mensuplarının ülüşleriyle birlikte Çin'e sığınmaları sebebiyle güç kaybına yol açabiliyordu. Üstelik bu ayrılıklar, kalanlar arasında adalet

³ BKD 10'da İlteriş'in "Türk Bodun adı sanı yok olmasın" diye Türk Tanrısı ve Yer-suları tarafından tahta çıkarıldığı yazar. BKD 21'de Bilge'nin de aynı şekilde "Türk Bodun adı sanı yok olmasın", diye Tanrı ve Yer-sular tarafından tahta çıkarıldığı yazar. Bk. (Thomsen, 2011, ss. 132-135 ve 144-145; Tekin, 1998, ss. 64-65 ve 68-69; Ergin, 2012, ss. 36-37 ve 42-43).

duygusunu sarsarak yeni hoşnutsuzluklara kapı aralıyordu. Hulugu Chanyu, tahta geçmesine rıza gösteren kardeşini sol bilge beyi olarak atamıştı. Kardeşi kısa süre sonra ölünce yeğeni Xianxianchan'ı sol bilge beyi yapmayıp oldukça düşük bir makam olan sol rizhu beyliğine getirmişti. Sonradan Woyanqudi, tahta çıktığında zaten sol bilge beyi olamadığı için kırgın olan Xianxianchan'ın iki kardeşini idam etti. Bunun üzerine Xianxianchan, ülüşünü alıp Han Hanedanı'na sığındı. İllig Kağan, tahta çıkarken yeğenin gönlünü almak için ona Tuli Kağan unvanı vermişti. Fakat zamanla onu rakip görmeye başladı. Xueyantuo isyanını bastırmayı başaramadığı gerekçesiyle Tuli'yi hapsedirdi. Ancak aldığı tepkiler üzerine hapisten çıkardı. Tuli, hemen Tang Hanedanı'na sığındığı gibi Taizong'u İllig Kağan'a saldırmaya ikna etmeyi de denedi.

Hak sahipleri arasındaki taht kavgaları esasında taraflardan birinin dış destek arayışına girmesi, kendisi için avantaj sağlasa da devletin bağımsızlığı üzerinde menfi tesir gösteriyordu. Beş Chanyu Dönemi'nin kazananı Huhanye, kardeşi Hutuwusi'nin kendini Zhizhi Chanyu ilan etmesinin ardından ilk muharebede başarısız oldu. MÖ 53'te sol yizhizi'nin Han Hanedanı'na tabi olarak dış destek alması önerisini tartışmaya açtığında devletin ileri gelenleri rıza göstermediler. İki kardeş arasındaki taht kavgası, devleti zayıflatsa bile birinin kazanacağını ve hükümdarlığın onun soyundan devam edeceğini, Han'a boyun eğecek kadar büyük bir zaaf içinde olunmadığını savundular. Huhanye, nihai kararını Han desteği istemekten yana verdi. Aldığı siyasî destek ve hediyeler, ona bağlı olan Hunların huzurunu ve refahını arttırdı. Zhizhi'nin MÖ 36'da Chen Tang'ın beklenmedik saldırısı sonucunda ölmesiyle güç, Huhanye'nin elinde toplandı. Buna karşın Hunlar, Han Hanedanı'nın güdümüne girdi. Hun chanyuları, Han imparatorunun verdiği mühürleri kullanmaya başladılar. Han tahtını gasp eden Wang Mang, Hunların tam vassallığa geçmesi gerektiğine hükmederek üzerinde "Xin Hanedanı'na bağlı Hun Chanyusu Damgası" yazan mühür gönderdi. Böylece Huhanye'nin Han Hanedanı'na bağlanmasından endişe duyanlar, endişelerinde haklı çıktı. Yıllar sonra Huhanye'nin torunu Bi, aynı yolu izledi. Kendini II. Huhanye Chanyu olarak takdim ederek Han Hanedanı'na sığınan Bi'nin bu tercihi, Çinli devlet adamlarına göre itaat etmekteki kararlılığını göstermişti. O yıllarda Kuzey Hunlarının büyük bir kıtlıkla karşılaşması üzerine bazı guduhoular Güney Hunlarına iltica etti ve hemen hüsrana uğradı. Han elçilerinin resmî törende Bi'yi küçük düşürmeleri üzerine çoğu, yeniden kuzeye döndü.

583'te İşbara Kağan, çok büyük bir yağma hareketi başlatmıştı. Sui orduları, art arda yenilgiler alınca İmparator, moralleri yükseltmek için bir ferman yayınladı. Bu fermanda "Gök Türk ordusunda beş kumandan vardır. Komutayı ele geçirmek için kardeşler birbiriyle kavga ederler; babalarla amcaların birbirine güveni yoktur, evde hiç kimse bir diğerine güvenmez" diyordu (Liu, 2011, s. 70). Batı ve Doğu Gök Türk devletleri birlikte düşünüldüğünde Tardu,

Daluobian, İşbara, Anluo, Chuluohou ve Tanhan birbiriyle çekişme durumunda bulunduğu bilinen kağanlar ve küçük kağanlar olarak dikkat çekmektedir. Zhangsun Sheng'in planı uyarınca aralarındaki rekabet körüklenerek İşbara Kağan, yalnızlaştırıldı. Doğal felaketlerin ve kıtlıkların da etkisiyle İşbara, Sui Hanedanı'na bağlanarak destek istemeye mecbur kaldı. Bu karardan sonra uzun vadede Gök Türklerin kendi aralarındaki rekabet, neredeyse bütünüyle Sui Hanedanı'nın yönlendirmesiyle şekillendi. Bu gidişatı değiştirmeyi deneyen Dulan Kağan, Sui ordularına yenildikten başka kendi maiyetince öldürülerek ortadan kalktı. Onunla birlikte hareket eden Tardu ise Tiele isyanı neticesinde her şeyini kaybederek ortadan kayboldu. Bu şekilde iki yeni isim, öne çıktı. Batı Gök Türklerinde Çinli olan annesi üzerinden tehdit edilen Chuluo Kağan ve Doğu Gök Türklerinde bütün benliğiyle Sui'ye bağlanan Qimin Kağan tahta çıktılar. Chuluo bir süre için Sui etkisine direnmeyi denediysen de muvaffak olamayarak iktidarını kaybedip Çin'e sığınmaya mecbur kaldı. Qimin ise kendi kendini asimile etmek için Sui imparatorundan izin isteyecek kadar sadakat gösterdi.

Sonuç

Bozkır devletlerinde veraset sistemi vardı. Bir hükümdarın tüm oğulları, tahtı talep edebiliyordu. Bu sebeple tahtın babadan oğula veya kardeşten kardeşe geçmesi, sistemin gereği idi. Sistem, ideal hâliyle işlediğinde taht, hükümdarın oğullarından birine geçiyordu. Veraset sisteminin bir parçası olarak veliaht makamları vardı. Bundan bağımsız olarak hükümdarın belirli bir kişinin tahtı devralmasını vasiyet etmesi mümkündü ve vasiyet, kurultayın seçimi üzerinde oldukça etkili oluyordu. Ancak işleyiş, çoğu zaman ideal olmaktan uzaktı. Önceki bir hükümdarın oğlu olmak, kişiye tahta talip olma hakkını veriyordu. Bundan dolayı taht; babadan oğula, kardeşten kardeşe, amcaoğlundan amcaoğluna, yeğenden amcaya veya amcadan yeğene geçebiliyordu.

Hanedan mensuplarına ülüşler dağıtılıyordu ve ülüşler, sahiplerinin taht üzerindeki iddiasını güçlendirebiliyordu. Kapgan, tahtı Bilge'ye değil İnel'e bıraktığında Köl Tigin, kendi ülüşünden topladığı orduyla savaşa girerek kardeşi Bilge'yi tahta çıkarmıştı. Taspar'ın ölümünden sonra Shetu, ülüşünden aldığı güce dayanarak önce Anluo'nun tahta çıkmasını sağlamış, sonra tahtı ondan devralmıştı. Mengü'nün tahta çıkmasını sağlayan, büyük ulusuyula herkesi tedirgin eden Batu idi.

Kuruluş sürecinde verasetin sorunsuz işlemesi ve kurucunun ardıllarının güven vermesi gerekiyordu. Çünkü bu süreçte devlet, çok kırılgandı. Xianbei Chanyuluğu, Tanshihuai'nin ölümünden sonraki taht kavgalarıyla kısa sürede dağıldı. Yinan'ın ölümünden sonra Xueyantuo Kağanlığı da aynı kaderi paylaştı.

Veraset sisteminin kuruluş sürecinde oturtulmadığı, buna karşın devletin varlığını sürdürebildiği durumlarda taht kavgaları, sürekli çalkantı ve

istikrarsızlık yaratabiliyordu. Rouran ve Batı Gök Türk kağanlıkları, veraset sistemini oturtamadıkları sürece taht kavgaları ve entrikalarla yıprandılar.

Dikey verasetin süreklilik kazanması, taht kavgalarını azaltıcı etki yarattığından devletin istikrarı üzerinde olumlu etki yapıyordu. Hun İmparatorluğu'nda Yizhixie hariç tutulduğunda dikey veraset, 100 yılı aşkın süre işledi. Rouran Kağanlığı'nda ise Datan'dan sonra dikey veraset, Nagai istisna olmak üzere düzgün işledi ve iç çatışmalar azaldı. Dikey verasetin etkinliği, hükümdarların uzun ömürlü olmalarıyla ilişkilidir. Çünkü hükümdar yaşadıkça varisi de yetişkin yaşa gelerek tecrübe ve güven kazanma fırsatı buluyordu. Çocuk yaşta tahta çıkmalar, az görülmekle birlikte çocuk hükümdarın annesinin yahut bazı devlet adamlarının nüfuz kazanmasına ve sorumluluk hissetmeksizin kendi arzu ve çıkarları doğrultusunda hareket etmelerine imkân sağladığı için iç huzursuzluk kaynağı olabiliyordu. Huyandi küçük yaşta tahta çıktığı ve annesi idarede kötü olduğu için Hunlar, güvenlik endişelerine kapılmışlardı. Gök Türk Kağanlığı'nın Bilge'nin ölümünden sonra hızla çökmesinde aynı durum doğrudan etkilidir.

Hükümdarların tahta çıkmalarından kısa süre sonra ölmeleri durumunda taht kavgaları sıklaştığı gibi pek çok kişiyi birbirine düşman ettiği için kırılganlık yaratıyordu. Güyük'ün kronik hastalıklarına rağmen kağan yapılması ve kısa sürede ölmesi, Ögeday'ın oğullarının Mengü'ye suikast düzenlemeye çalışmasına kadar varan iç çatışmalara yol açmıştı.

Bir hükümdarın oğlu olan herkesin tahta talip olabilmesi sebebiyle yatay veraset -bazı durumlarda kısa vadede sorun yaratmamakla birlikte- uzun vadede taht kavgasına girenlerin sayısını arttırıyor, bu kişilerin her biri başka çıkar gruplarıyla birleştiğinden iç bölünmelere yol açıyordu. Taht üzerindeki çekişmede başarısız olanların ülüşleriyle birlikte Çin'e sığınmaları parçalanmaya sebep olabiliyordu.

Taht kavgası, taraflardan birinin dış destek araması vasıtasıyla devletin bağımsızlığının yitirilmesine neden olabiliyordu. Hun İmparatorluğu'nun iki kez bölünmesinde tam olarak bu durum gözlenmiştir. İllig Kağan ile arası açıldıktan sonra Çin'e kaçan Tuli ise Tang imparatorunu Gök Türklere saldırmaya ikna etmeyi denemişti.

Tablo 1. Hun İmparatorluğu'nda Veraset

Tarih	Adı	Akrabalığı	Eski Unvan	Tevarüs Yöntemi
?	Douman 頭曼	?	?	?
M.Ö. 209	Modu 冒頓	Oğlu	?	Darbe
M.Ö. 174	Laoshang 老上	Oğlu	?	?
M.Ö. 161	Junchen 軍臣	Oğlu	?	?
M.Ö. 126	Yizhixie 伊稚斜	Kardeşi	?	İç savaş
M.Ö. 114	Wuwei 烏維	Oğlu	?	?
M.Ö. 105	Wushilu 詹師廬	Oğlu	?	?
M.Ö. 102	Goulihu 句黎湖	Amcası	Sağ bilge beyi	Seçim
M.Ö. 101	Judihou 且鞮侯	Kardeşi	Sağ büyük duwei	Seçim
M.Ö. 96	Hulugu	Oğlu	Sol bilge beyi	Veliht
M.Ö. 85	Huyandi	Oğlu	Sol luli beyi	EntriKa
M.Ö. 68	Xuluquanqu	Kardeşi	Sol bilge beyi	?
M.Ö. 59	Woyanqudi	Wuwei soyundan	Sağ bilge beyi	EntriKa
M.Ö. 58	Huhanye 呼韓邪	Xulüquanqu oğlu	?	İç savaş
M.Ö. 58	Tuqi 屠耆	Woyanqudi'nin amcaoğlu	Rizhu beyi	İç savaş
M.Ö. 57	Hujie 呼揭	?	Hujie beyi	İç savaş
M.Ö. 57	Cheli 車犁	?	Sağ yujian beyi	İç savaş
M.Ö. 57	Wujie 烏藉	Li Ling oğlu	Wujie duwei	İç savaş
M.Ö. 56	Runchen 閼振	Tuqi'nin amcaoğlu	Xiuxun beyi	İç savaş
M.Ö. 56	Zhizhi 鄧支骨都侯	Xulüquanqu oğlu	Sol bilge beyi	İç savaş
M.Ö. 31	Fuzhulei 復株累	Huhanye oğlu	?	Veliht
M.Ö. 20	Souxie 搜諧	Kardeşi	Sol bilge beyi	Veliht
M.Ö. 12	Cheya 車牙	Kardeşi	Sol bilge beyi	Veliht
M.Ö. 8	Wuzhuliu 烏珠留	Kardeşi	Sol bilge beyi	Veliht
M.S. 13	Wulei 烏累	Kardeşi	?	EntriKa
M.S. 18	Huduershi 呼都而尸道皋	Kardeşi	Sol bilge beyi	Veliht
M.S. 46	Wudadihou 烏達鞮侯	Oğlu	Sol bilge beyi	Veliht

Tablo 2. Güney Hun İmparatorluğu'nda Veraset

Tarih	Adı	Akrabalığı	Eski Unvan	Tevarüs Yöntemi
M.S. 46	II. Huhanye (Bi 比)	Wuzhuliu oğlu	Sağ yujian rizhu beyi	Bölünme
M.S. 56	Qiufuyoudi 丘浮尤鞮	Kardeşi	Sol bilge beyi	Veliaht
M.S. 57	Yifayulüdi 伊伐於慮鞮	Kardeşi	?	?
M.S. 59	Xitongshizuhoudi 醯 僮尸逐侯鞮	Bi oğlu	?	?
M.S. 63	Qiuchuche 丘除車	Qiufuyoudi oğlu	?	?
M.S. 63	Huyeshizuhoudi 胡邪尸逐侯	Xitongshizuhoudi oğlu	?	?
M.S. 85	Yituyulüdi 伊屠於閭鞮	Yifayulüdi oğlu	?	?
M.S. 88	Xiulanshizuhoudi 休蘭尸逐侯鞮	Bi torunu	?	?
M.S. 93	Anguo 安國	Yifayulüdi oğlu	Sol bilge beyi	?
M.S. 94	Tingdushizuhoudi 亭獨尸逐侯鞮	Xitongshizuhoudi oğlu	?	İç savaş
M.S. 98	Wanshishizuhoudi 萬氏尸逐鞮	Huyeshizuhoudi oğlu	?	?
M.S. 124	Wuzhihoushizuhoudi 烏稽侯尸逐鞮	Kardeşi	?	?
M.S. 128	Quteruoshizhujiu 去特若尸逐就	Kardeşi	?	?
M.S. 143	Hulanruoshizhujiu 呼蘭若尸逐就	?	?	Han hükümdarı tarafından atandı
M.S. 147	Yilingshizhujiu 伊陵尸逐就	?	?	?
M.S. 172	Tuteshizhujiu 屠特若尸逐就	?	?	?
M.S. 178	Huzheng 呼徵	Oğlu	?	?
M.S. 179	Qiangqu 羌渠	?	Sağ bilge beyi	Han generali tarafından tahta çıkarıldı
M.S. 188	Tezhishizuhou 持至尸逐侯	Oğlu	Sağ bilge beyi	?

Tablo 3. Kuzey Hun İmparatorluğu'nda Veraset

Tarih	Adı	Akrabalığı	Eski Unvan	Tevarüs Yöntemi
M.S. 46	Punu 蒲奴	Wudadihou'nun kardeşi	Sol bilge beyi	?
?	Youliu 優留	oğlu	?	?
M.S. 88	Bei 北	Kardeşi	?	?
M.S. 91	Yuchujian 於除鞬	kardeşi	Sağ luli beyi	?
M.S. 94	Fenghou 逢侯	Oğlu	Rizhu beyi	Ayrılık-isyan

Tablo 4. Xianbei İmparatorluğu'nda Veraset

Tarih	Adı	Akrabalığı	Eski Unvan	Tevarüs Yöntemi
156	Tansihuai 檀石槐	-	-	-
178-183	Helian 和連	Oğlu	?	?
?	Kuitou 魁頭	Oğlu	?	?
?	Budugen 步度根	Kardeşi	?	?

Tablo 5. Rouran Kağanlığı'nda Veraset

Tarih	Adı	Akrabalığı	Eski Unvan	Tevarüs Yöntemi
4. yy sonu	Qiudoufa 丘豆伐可汗	-	-	-
409	Hülü 斛律	kardeşi	?	Seçim
414	Buluzhen 步鹿真	Yeğeni	?	Darbe
414	Datan 大檀	Shelun'un üvey babasının oğlu	?	Darbe
429	Wuti 吳提	Oğlu	?	?
444	Tuhezhen 吐賀真	Oğlu	?	?
464	Yucheng 予成	Oğlu	?	?
485	Doulun 豆輪	Oğlu		
508'den önce	Nagai 那蓋	Amcası	?	Darbe
?	Futu 伏圖	Oğlu	?	?
511-12	Chounu 醜奴	Oğlu	?	?
520'ler	Anagui 阿那瓌	Oğlu	?	Darbe

Tablo 6. I. Gök Türk Kağanlığı'nda Veraset

Tarih	Adı	Akrabalığı	Eski Unvanı	Tevarüs Yöntemi
552	Bumin 土門	-	-	-
552	Keluo 科羅	Oğlu	?	?
553	Mukan 木汗	Kardeşi	?	?
572	Taspar 他鉢	kardeşi	?	?
581	Anluo 菴邏	Oğlu	?	Seçim
581	Işbara 沙鉢略	Amcası	Şad	Seçim
587	Chuluohou 處羅侯	Kardeşi	Yabgu	Veliiaht
588	Dulan 都藍	Yeğeni	Yabgu	Veliiaht
600	Qimin 啟民	?	Küçük Kağan	Tang imparatoru tarafından kağan kaldırıldı
609	Shibi 始畢	Oğlu	?	Veliiaht
619	Chuluo 處羅		?	?
621	İllig 頡利	Kardeşi	Şad	Seçim

Tablo 7. Batı Gök Türk Kağanlığı'nda Veraset

Tarih	Adı	Akrabalığı	Eski Unvanı	Veraset Yöntemi
583	Apa	Mukan oğlu	Küçük Kağan	Bölünme
587	Nili 泥利	Apa oğlu	?	?
604	Chuluo 處羅	Oğlu	?	?
610	Shegui 射匱	Tardu torunu	?	İç savaş
617	Tong Yabgu 統葉護	Kardeşi	?	?
630	Quli Sibi 屈利俟毗	Amcası	Küçük Kağan	Darbe
630	Si Yabgu 肆葉護	Yeğeni	Yabgu	Darbe
632	Duobi 咄陸	Quli Sibi oğlu	?	Darbe
634	Dielishi 啞利失	Kardeşi	?	Bölünme
638	Yipi 乙毗沙鉢羅葉護	Yeğeni	?	Nushibi boylarının desteği

Tablo 8. II. Gök Türk Kağanlığı'nda Veraset

Tarih	Adı	Akrabalığı	Eski Unvanı	Tevarüs Yöntemi
681	İlteriş	-	-	-
683	Kapgan	Kardeşi	?	?
716	İnel	Oğlu	Küçük Kağan	Veliht
716	Bilge	İlteriş oğlu	Küçük Şad	İç savaş
734	Yiran 伊然	Oğlu	?	Veliht
734	Dengli	Kardeşi	?	?
742	Ozmiş	Kardeşi	?	?

Tablo 9. Uygur Kağanlığı'nda Veraset

Tarih	Adı	Akrabalığı	Eski Unvanı	Tevarüs Yöntemi
745	Kutlug Bilge Köl	-	-	-
747	Bayan Çor	Oğlu	?	İç savaş
759	Bögü	Oğlu	?	Veliht
779	Tun Bağa	Tartışmalı	Tarkan	Darbe
789	Külüg Bilge	Oğlu	?	İç savaş
795	Alp Kutlug Külüg Bilge	Evlatlığı	?	Seçim

Tablo 10. Tuyuhun Devletinde Veraset

Tarih	Adı	Akrabalığı	Eski Unvanı	Tevarüs Yöntemi
?	Tuyuhun 吐谷渾	-	-	-
317	Tuyan 吐延	Oğlu	-	?
329	Yeyan 葉延	Oğlu	-	?
351	Suixi 碎奚	Oğlu	-	?
371	Shilian 視連	Oğlu	-	?
390	Shipi 視羆	Oğlu	-	?
400	Wuheti 烏紇提	Kardeşi	-	?
405	Shuluogan 樹洛干	Yeğeni	-	?
417	Acai 阿豺	Kardeşi	-	?
424	Mugui 慕瓚	Yeğeni	-	?
436	Muliyen 慕利延	Kardeşi	-	?
452	Shiyin 拾寅	Shuluogan'ın oğlu	-	?
481	Duyihou 度易侯	Oğlu	-	?
490	Fulianchou 伏連籌	Oğlu	-	?
529	Heluozhen 呵羅真	Oğlu	-	?
530	Fofu 佛輔	Oğlu	-	?
534	Kualü 夸呂	Oğlu	-	?
591	Shifu 世伏	Oğlu	-	?
603	Fuyun 伏允	Kardeşi	-	?

Kısaltmalar

HS: *Hanshu* (漢書)

HHS: *Hou Han-shu* (後漢書)

JTS: *Jiu Tangshu* (舊唐書)

LS: *Liao-shi* (遼史)

SJ: *Shiji* (史記)

SS: *Suishu* (隋書)

WS: *Weishu* (魏書)

XTS: *Xin Tangshu* (新唐書)

ZS: *Zhoushu* (周書)

Kaynakça

- Ala-ad-Din Ata-Malik Juvaini. (1958). *The History of the World Conqueror* (J. A. Boyle. Çev.). Manchester: Manchester University Press.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî. (2013). *Tarih-i Cihan Güşa* (M. Öztürk, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Almas, T. (2013). *Uygurlar*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Ban Gu. (班固). (1988). *Hanshu* (漢書). Beijing (北京): Zhonghua Shuju (中华书局).
- Chavannes, E. (2013). *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri* (M. Koç, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Divitçioğlu, S. (2000). *Kök Türkler (Kut, Küç, Ülüg)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Drompp, M. R. (1991). Supernumerary Sovereigns: Superfluity and Mutability in the Elite Power Structure of the Early Türks (Tu-jue). G. Seaman ve D. Marks (Ed.), *Rulers From the Steppe. State Formation on Eurasian Periphery* içinde (ss. 92-115). Los Angeles.
- Ekrem, E. (2015). Çin Kaynaklarında Dokuz Oğuz Meselesi: Sayısal Yapısı. T. Gündüz ve M. Cengiz (Ed.), *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* içinde (ss. 189-220). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi.
- Ercilasun, K. (2019). *Türk Tarihinde Asya Hunları Birinci Hâkimiyet Dönemi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Erkoç, H. İ. (2008). *Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı (Gök Türk Dönemi)* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Fa Yen (范曄). (1973). *Hou Hanshu* (後漢書). Shanghai (上海): Zhonghua Shuju (中华书局).
- Gumilëv, L. N. (2013). *Hunlar* (A. Batur, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.

- Jackson, P. (2010). *The Mission of Friar William of Rubruck His Journey to the Court of the Great Khan Möngke 1253-1255*. London: Ashgate Publishing Company.
- Kırilen, G. (2016). *Göktürklerden Önce Türkler*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Lin Huifen. (林慧芬). (2014). Tujue Di Yi Hanguo Kehan Jisi de Bianzhi (突厥第一汗國可汗繼嗣的變質)". *Zaoqi Zhongguo Shi Yanjiu* (早期中國史研究), 6(1), 29-69.
- Linghu Defen. (令狐德芬). (1974). *Zhoushu* (周書). Beijing (北京): Zhonghua Shuju (中华书局).
- Liu, M. (2011). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri* (E. Kayaoğlu ve D. Banoğlu, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Liu Xu (劉昫). (1975). *Jiu Tangshu* (舊唐書). Shanghai (上海): Zhonghua Shuju (中华书局).
- Mackerras, C. (1972). *The Uighur Empire According to the T'ang Dynastic Histories A Study in Sino-Uighur Relations 744-840*. Canberra: Australian National University Press.
- Onat, A., Orsoy, S. ve Ercilasun, K. (2004). *Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanlığı Tarihi Bölüm 94A/B Hsiung-nu (Hun) Monografisi (Açıklamalı Metin Neşri)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Otkan, P. (2018). *Tarihçinin Kayıtları'na (Shiji) Göre Hunlar*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ouyang Xiu (歐陽修). *Xin Tangshu* (新唐書). Shanghai (上海): Zhonghua Shuju (中华书局).
- Ögel, B. (2015). *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sima Qian (司馬遷) (1973). *Shiji* (史記). Shanghai (上海): Zhonghua Shuju (中华书局).
- Temir, A. (2016). *Moğolların Gizli Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Togan, İ., Kara, G. ve Baysal, C. (2006). *Çin Kaynaklarında Türkler Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu) 194a "Türkler" Bölümü (Açıklamalı Metin Neşri)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Togan, Z. V. (1981). *Umumî Türk Tarihine Giriş Cild I En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Wei Shou (魏收). (1974). *Weishu* (魏書). Beijing (北京): Zhonghua Shuju (中华书局).
- Wei Zheng (魏征). (1982). *Suishu* (隋書). Beijing (北京): Zhonghua Shuju (中华书局).